

telijk, groot gedrukt, een overzicht van de lotgevallen van de vereniging en haar leden, waartussen, kleiner gedrukt, alinea's staan die bepaalde tijdschriften, tentoonstellingen en internationale contacten behandelen. Het is duidelijk dat vanaf het allereerste begin Menno Herzberger de centrale figuur in de vereniging is geweest, een man die door zijn enthousiasme en ook drammerigheid de zaak overeind wist te houden. Want antiquaren zijn individualisten en het animo voor gemeenschappelijke activiteiten zakte dikwijls in. Zo zijn er vele tijdschriften ontstaan, die het enige tijd deden, om daarna weer te verdwijnen. Ook de Associated Publishers Amsterdam uit 1967, opgericht door vijftien antiquaren en uitgevers om oude boeken in facsimile uit te brengen, viel snel uiteen. Een poging een bibliografie van Nederlandse plaatsbeschrijvingen tot stand te brengen begon in 1937 maar was tegen 1958 geheel verpieterd. De verwante Nederlandse vereniging van assistent antiquaren, een initiatief uit begin jaren zeventig, stierf al na twee jaren een stille dood. Moeizaam kwam gedurende enige tijd een vakcursus tot stand. In deze kleine gemeenschap drong telkens de buitenwereld binnen, in de eerste plaats natuurlijk door het anti-joodse optreden van de bezetter. Maar problemen rond het invoeren van de BTW in 1968, de toenemende diefstallen en bedrog bewezen het nut van de vereniging, die maatregelen daartegen initieerde. Telkens weer waren er bestuursleden die initiatieven namen om de zaak nieuw leven in te blazen. De leden werden geactiveerd wanneer nieuwe ontwikkelingen optraden, zoals bijvoorbeeld de regelgeving van de EEG en het gebruik van de computer. In het boek zijn dan ook lijsten met hun namen en die van leden opgenomen, al zijn die niet volledig daar het archief niet altijd compleet is.

Het boeiendste deel wordt echter gevormd door tien interviews met oude en zeer oude leden die over de geschiedenis van het vak praten. De dikwijls zeer persoonlijke gesprekken zijn gevoerd door Nop Maas en de huidige voorzitter F. W. Kuyper, door A. G. van der Steur, J. F. Heijbroek en P. J. Buijnsters. Zij spreken onder meer met P. Valkema Blouw, S. Emmering, Max en Nico Israel, de De Graafs uit Nieuwkoop, Edgar Franco van Beijers in Utrecht en de enige vrouw in het gezelschap, Ans van Pagée uit Den Bosch. Alleen F. Knuf beschrijft zijn leven zelf. Menige anekdote wordt hier ten beste gegeven en de grote caesuur van de Tweede Wereldoorlog is duidelijk aanwezig. Wie ook nog optreden, maar dan in verhalen van anderen, zijn Menno Herzberger en H. L. Gumbert. Vooral de eerste kon berucht ongemakkelijk zijn in het omgaan met Mercurius en dat zette wel eens kwaad bloed ondanks bewondering voor zijn feeling voor het oude boek. Alle gesprekspartners signaleren echter de grote verandering die het vak de laatste tijd doormaakt. Niet alleen vallen door geldgebrek oude klanten als de universiteitsbibliotheken en studenten af. Ook nieuwkomers als mislukte leraren (in de woorden van Max Schuhmacher) en hoogleraren 'die ik weet niet wat bijverdienen' zorgen met geringe kennis als halve scharrelaars voor wildgroei, zoals Bert Hagen het formuleert. Anton Gerits beklemtoont dat scherp calculeren van kosten steeds meer een noodzaak wordt. Pogingen de antiquarische markt te vergroten door catalogi rond te zenden en beurzen te organiseren lijken ook langzamerhand op hun grenzen te stuiten. De toekomstige geschiedschrijver van het Nederlandse antiquariaat en zijn, vaak kleurrijke, vertegenwoordigers vindt hier een basis voor onderzoek en zal diverse versies van het verleden zorgvuldig kunnen overwegen.

E. O. G. Haitsma Mulier

W. Balke, H. Oostenbrink-Evers, *De commissie voor de werkorde (1942-1944), oorspronkelijk ingesteld als de commissie voor beginselen van kerkorde* (Zoetermeer Boekencentrum bv, 1995, xxv + 198 blz., f39,50, ISBN 90 239 0066 9).

Met de totstandkoming van een Verenigde Protestantse Kerk in het vizier, hebben Balke en Oostenbrink-Evers de afgelopen jaren gewerkt aan de geschiedenis van de totstandkoming van de voorlaatste ingrijpende structuurwijziging van de grootste van de twee fusiepartners:

de van ! 95 ! daterende kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk. Mocht men denken, dat het fusieproces 'Samen-op-weg' louter negatief is ingegeven door de zieltogende toestand van deze kerk, dan kan de geschiedenis uitwijzen, dat van zieltogen als toestand van de kerk ook reeds in de eerste helft van deze eeuw sprake was — en dat toen allerminst aan fusies werd gedacht. Integendeel, de nieuwe kerkorde van 1951 beoogde het eigen karakter van de Hervormde Kerk als belijdende kerk en als volkskerk te versterken.

Na in 1993 in *De commissie voor de kerkorde (1945-1950)* de bronnen te hebben gepubliceerd, die betrekking hebben op de totstandkoming van de kerkorde van 1951, presenteren de auteurs nu de stukken van de commissie, die juridisch de weg heeft gebaad voor de totstandkoming van deze kerkorde. Na op de treurige geschiedenis van de reorganisatiepogingen van de Hervormde Kerk in de jaren dertig te hebben gewezen, en de uitzichtloze impasse waarin die in 1940 waren vastgelopen, beschrijft Oostenbrink-Evers het belang van het werk van de commissie van de werkorde, een werkgroep van de in 1940 ingestelde commissie voor kerkelijk overleg, die op aanstichten van Hendrik Kraemer geestelijke vernieuwing in de kerk trachtte te wekken.

De spil in deze werkgroep was voorzitter Paul Scholten. Deze jurist doorbrak het verlamme gegalaver over reorganisatie, door het streven naar een nieuwe kerkorde ter vervanging van de als verstikkend ervaren bestuursorganisatie van 1816 los te koppelen van het streven naar geestelijke vernieuwing. Hij stelde dat geestelijke vernieuwing eerst mogelijk zou zijn na verlossing uit het keurslijf van 1816. De werkgroep was zelf niet bevoegd een nieuwe kerkorde op te stellen, maar kon wel een voorstel doen tot afschaffing van het oude bestuursstelsel en ze kon tevens een weg uitstippelen om tot een nieuwe kerkorde te geraken.

Hoe dit plan uitgewerkt werd, en tenslotte in 1944 door de algemene synode werd aanvaard is *en detail* te volgen in deze bronnenuitgave. Ze omvat de vergaderstukken van de tien vergaderingen van de werkgroep: brieven, nota's, aantekeningen en notulen. Het is geen lichtvoetige lectuur en bevat heel wat kerkrechtelijke schermutselingen, maar het materiaal biedt de doorzetter en fijnproever een verhelderend inzicht in de achtergronden van de kerkorde, die nu bijna een halve eeuw functioneert. Helaas zijn de bronnen te karig geannoteerd en wordt hun herkomst onvoldoende verantwoord.

De auteurs tonen echter de materie als geen ander te kennen en de inleiding maakt duidelijk dat zij er persoonlijk nauw bij betrokken zijn: de oplossing van Scholten wordt meer omhelsd dan geanalyseerd. Zo'n voorkeur heeft een sympathieke trek, maar het gebrek aan distantie leidt nu en dan wel tot enige vooringenomenheid. Is het werkelijk zo geweest als de inleiding suggereert, dat de Hervormde Kerk tijdens de bezetting een metamorfose onderging en van slapende reus plotsklaps tegenover de ideologische vijand uit Duitsland 'een sprekende kerk wilde zijn', waarin dan bovendien 'velen een ontwaken van een nieuwe geest herkenden'. Zulke vage formuleringen roepen vragen op: was de Hervormde Kerk nu een sprekende kerk of niet, ontwaakte binnen haar in de oorlog nu een nieuwe geest of niet? Of hoopten sommigen dat destijds, en wensen de auteurs dat deze hoop werkelijkheid was geweest? Ook als het over de betekenis van Kraemers optreden voor de Hervormde Kerk in 1940 gaat, komt de inleiding niet verder dan de vermelding dat Kraemer velen wist te inspireren door zijn apostolaire woorden. Hoe dan en wat hielden die woorden in? Dit bezwaar van onbepaaldheid geldt echter vooral de kernvraag van deze publicatie: waarom slaagde de kleine werkgroep wel, terwijl een decennium reorganisatie-arbeid van velen had gefaald? Oostenbrink-Evers wijst er in de inleiding op dat de ontwikkelingen binnen de kerk in oorlogstijd door de werkgroepsleden als het werk van de Heilige Geest werden ervaren en dat omstanders de arbeid van de werkgroep beleefden alsof God zelf aan het werk was. Respect voor deze beleving doet niets af aan het feit dat hier geen *historische* verklaring wordt geboden.

W. B. van Halsema, e. a., ed., *De zending voorbij. Terugblik op de relatie tussen de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Christelijke Kerk van Sumba, 1942-1994* (Kampen: Kok, 1995, x + 276 blz., f29,50, ISBN 90 242 7788 4).

De in 1892 gevormde Gereformeerde Kerken hebben in de voormalige Nederlands Oost-Indische archipel op een aantal eilanden zending bedreven. De richtlijnen voor het bedrijven daarvan, de verdeling van de zendingsterreinen en van de verantwoordelijkheid voor de zending en de zendelingen over de plaatselijke kerken werd geregeld op de generale synode te Middelburg (1896). Van de daar opgestelde uitgangspunten — waarin de hand van dr. A. Kuyper licht te herkennen valt — springen er in verband met de gereformeerde zendingsgeschiedenis en in onderscheiding van die van andere Nederlandse kerken en/of verenigingen met name drie in het oog: het in reactie op antropocentrische tendensen accentueren van het theocentrisch karakter van de zending: het gaat in de zending niet om beweging met de aanhangers van andere religies, maar eerst en vooral om de verheerlijking van Gods naam; het kerkelijk karakter van de zending: dit in onderscheid van genootschappelijke zending of andere vormen van particulier initiatief en ter onderstreping van het feit dat de zending gerekend dient te worden tot de taak van de kerk; en de kwalificatie van medische zorg en onderwijs op het zendingsterrein als hulpdienst: de zending draagt een kerkelijk karakter, terwijl de hulpdienst evengoed door een vereniging kan worden verricht.

Toen deze richtlijnen werden vastgesteld bedreven de Gereformeerde Kerken reeds zending op Midden-Java (sinds 1894) en op Sumba. Op dit laatste eiland was sinds 1881 een Nederlandse zendeling actief, die vanaf 1886 door de Christelijke Gereformeerde Kerk werd uitgezonden. Uiteindelijk is uit deze actie de Christelijke Kerk van Sumba ontstaan. Met deze kerk hebben de Gereformeerde Kerken een ontwikkeling in de relatie doorgemaakt van zendingskerk, via de stuipachtige groei naar onafhankelijkheid, tot zelfstandige kerk, waarmee nog steeds een zusterrelatie bestaat.

In deze bundel zonder wetenschappelijke pretentie wordt een terugblik gegeven op deze relatie, met name op het spannende proces van verzelfstandiging. De terugblikken zijn hoofdzakelijk geleverd van Nederlandse zijde, op een enkele uitzondering na allen betrokkenen. Dit laatste heeft naast nadelen — Sumbanezen komen nauwelijks aan het woord — het evidente voordeel dat gebruik kon worden gemaakt van moeilijk toegankelijke particuliere bronnen. Na een gedegen en informatief hoofdstuk van Hommo Reenders over de vooroorlogse zending, dat tevens de Sumba-zending in een kader plaatst dat in de volgende hoofdstukken wordt verondersteld, passeren daarna de oorlog en de zelfstandigwording, de overgang van zending naar samenwerking, het theologisch onderwijs op Sumba, het medisch werk, het onderwijs en het sociaal-economisch werk de revue. Het laatste hoofdstuk is geen terugblik, maar een beschouwing over de relatie tussen evangelie en cultuur op basis van zowel theoretische bezinning op de zending als praktisch opgedane ervaring hiermee. Het boek wordt gecompleteerd met een lijst van uitgezonden medewerkers, naast de literatuurlijst, een glossarium en een register van persoonsnamen.

Het is treffend te zien voor welke enorme verschillen in cultuur de hemelsbreed gezien kleine gereformeerde zending gesteld werd in Indië. De zending op Sumba was dientengevolge een wereld apart, met eigen problemen en uitdagingen, ten opzichte van bijvoorbeeld het zendingswerk van de gereformeerden op midden-Java. Hoeveel energie is er door zendelingen en helpers op Sumba naast de evangelieverkondiging niet gestoken in taaistudie, studie van de cultuur, onderwijs, medische zorg en sociaal-economische hulpverlening. Over de vraag in hoeverre de cultuur (culturen) op Sumba binnen een christelijk kader in stand kon worden gehouden is veel gediscussieerd, en er is zelfs een heuse Sumbanese kerkscheuring uit ontstaan, waaraan Reenders overigens vrijwel voorbij gaat. Het is ook een moeilijk te ontwarren